

L. BALOGH BÉNI*

Mintatartomány vagy kifosztott terület?

Transznisztria román uralom alatt, 1941–1944

Solonari, Vladimir: *Imperiul-satelit. Guvernarea românească în Transnistria, 1941–1944*. Traducere din engleză de Andrei Pogăciaș. București: Humanitas, 2021. 398 oldal [A csatlósuralom. A román kormányzás Transznisztriában, 1941–1944.]

„Reggel indultunk el gőzhajóval, s déltájban a Bug barnás vizét már a tenger nehéz, zöld hullámai váltották fel.”
Iszaak Babel¹

A „Transznisztria” szó hallatán sok olvasónak talán az önjelölt szeparatista állam, a Dnyeszter Moldovai Köztársaság, azaz a Moldovai Köztársaság Dnyesztertől keletre eső, 1990-ben elszakadt keskeny sávja jut eszébe. Etimológiailag Transznisztria valóban „Dnyeszteren túli” területet jelent, ám történelmileg ezen a Románia által a II. világháború idején elfoglalt, a Dnyeszter és a Déli-Bug folyók által közrezárt – a fekete-tengeri fontos kikötővárost, Odesszát is magába foglaló – régiót értjük. E megközelítőleg 40 ezer négyzetkilométernyi terület egykor a Szovjetunióhoz tartozott, annak felbomlása után pedig, 1991 óta Ukrajna részét képezi. A II. világháború idején, pontosabban 1941 augusztusa és 1944 márciusa között – a tengelyhatalmak hadereje által elfoglalt szovjet területek közül egyedüliként – nem német, hanem román közigazgatás alatt állt.

Erről a mintegy két és fél évnyi transznisztriai román uralomról szól Vladimir Solonari könyve, amely első ízben az Egyesült Államokbeli Cornell Egyetem kiadásában angolul jelent meg 2019-ben. Román fordítását két év múlva a bukaresti Humanitas Könyvkiadó adta közre. A szerző 1959-ben született Kisinyovban (Chișinău). Szülővárosa egyetemén végezte el a történelem szakot, moszkvai doktorálása után pedig néhány évig ugyanitt tanított. Az 1990-es években politikusként tevékenykedett: képviselő a Moldovai Köztársaság parlamentjében és az Európai Tanács moldovai parlamenti küldöttségének tagja. Ezt követően az Egyesült Államokban

* A szerző a TK Kisebbségkutató Intézet munkatársa. E-mail: lbalogh1@gmail.com

¹ *Odesszai történetek és más elbeszélések*. Budapest: Magvető, 2022. 127–128.

telepedett le, 2003-tól a Közép-Floridai Egyetem történelemprofesszora. Kutatásai középpontjában a II. világháború időszaka áll, elsősorban az Antonescu-rezsim nemzetpolitikája, az etnikai tisztogatások és a zsidóüldözés.

A politika-, intézmény- és társadalomtörténetet ötvöző, majdnem 400 oldalas monográfia három, nagyjából azonos terjedelmű részből áll. Az első a transznisztriai román megszállási övezet létrejöttéről szól, a második a megszállók egymásnak ellentmondó és egymást kölcsönösen kioltó céljait, illetve azok megvalósítási kísérleteit részletezi, míg a zárófejezet azt vizsgálja, miként viszonyult a helyi, de nem zsidó lakosság a megszálló hatalomhoz.² A szerző ugyanis már az elején tisztázza, hogy könyve nem tárgyalja a transznisztriai zsidók és romák tragikus sorsát. Mint írja, kezdetben úgy gondolta, hogy ezt a kérdést állítja majd előtérbe, de aztán mégis úgy döntött, hogy inkább a megszállási politikák, a kollaborálás és az ellenállás kérdéseire összpontosít, mivel rendkívüli összetettsége miatt a transznisztriai holokausztn külön vizsgálatot igényel.³

Transznisztria mintegy két és fél éves román megszállása azáltal vált lehetségessé – állapítja meg Solonari –, hogy Románia a náci Németország oldalán részt vett a Szovjetunió elleni háborúban. A román társadalomban kezdetben széles körű egyetértés övezte a részvételt. Azonban csapataik Dnyeszteren túli előrenyomulása, az 1918–1940 közötti román–szovjet államhatár átlépése vitatott kérdéssé vált, és ez árnyékot vetett a későbbi fejleményekre is.

A szerző a továbbiakban megvizsgálja, miként kristályosodott ki a transznisztriai román megszállási zóna gondolata, és az miként valósult meg. Románia keleti területgyarapodásának lehetőségét általánosságban először Hitler vetette fel

² Az 1926-os szovjet népszámlálás adatai szerint Transznisztria lakossága mintegy két és félmillió volt, többségük ukrán és orosz nemzetiségű. A románok száma a 300 ezret sem érte el. Rajtuk kívül 125 ezer német és 300 ezer zsidó lakos is élt ott. L. Deletant, Dennis: *Aliatul uitat al lui Hitler. Ion Antonescu și regimentul său*. București: Humanitas, 2008. 181.

³ A transznisztriai zsidók második világháború alatti sorsáról Solonari már korábban írt. L. pl. A conspiracy to murder: explaining the dynamics of Romanian „policy” towards Jews in Transnistria. *Journal of Genocide Research*. Volume 19, Issue 1, 2017. 1–21. A témát részletesen tárgyalja Ancel, Jean: *Transnistria, 1941–1942. The Romanian Mass Murder Campaign. Vol. 1. History and document summaries*. Tel Aviv: Goldstein-Goren Diaspora Research Center, Tel Aviv University, 2003. (a 2. és 3. kötet dokumentumokat közöl); Achim, Viorel – Iordachi, Constantin (coord.): *România și Transnistria. Problema Holocaustului. Perspective istorice și comparative*. București: Curtea Veche, 2004. Több mint négyszázötven román katonai levéltári iratot közöl a romániai és transznisztriai holokausztról Trașcă, Ottmar (ed.): „*Chestiunea evreiască*” în *documente militare române, 1941–1944*. Iași; Institutul European – Institutul „Elie Wiesel”, 2010. Ugyanerről a témáról német levéltári dokumentumok olvashatók eredetiben és román fordításban az alábbi vaskos kiadványban: Trașcă, Ottmar – Deletant, Dennis (eds.): *Al III-lea Reich și Holocaustul din România. 1940–1944. Documentele din arhivele germane*. București: Editura Institutului Național pentru Studiul Holocaustului din România „Elie Wiesel”, 2007. Erre a kötetre is kiter Horváth Sz. Ferenc a romániai holokausztkutatás eredményeit összefoglaló írásában: Horváth Sz. Ferenc: Újabb publikációk a romániai holokausztról. *Korunk*, 2009/5. 108–112.

a Ion Antonescu államvezetővel való 1941. június 12-i müncheni találkozásán, de a külön megszállási övezet létrehozását maga Antonescu kezdeményezte, miután hadserege átlépte a Dnyesztert. A bukaresti vezetőség a szovjetellenes háború első heteinek felbuzdulásában még a Bug folyót sem tartotta a román terjeszkedés végső határának. Mivel azonban a román külpolitika legfontosabb célja a második bécsi döntés által Magyarországnak ítélt Észak-Erdély visszaszerzése volt, Antonescuék új irányelve hamarosan az lett, hogy Románia nem foglal véglegesen állást a Dnyeszteren túli területi kérdésekben, csak az „orosz kérdés” végleges megoldását követően. Így Transznisztriát hivatalosan nem csatolták Romániához, bár gyakorlatilag román tartományként kezelték. 1941. augusztus 19-én, amikor még javában folytak az Odessza bevételéért folytatott súlyos harcok, Transznisztriában román polgári közigazgatást léptettek életbe. Kormányzónak egy balkáni aromán emigráns fiát, a közigazgatási jog egykori professzorát, Gheorghe Alexianut tették meg. Ő azonban Ion Antonescunak mint hadseregfőparancsnoknak volt alárendelve, ami szintén a terület jogi státusának ellentmondásos voltára utalt. 1944. január 29-én Antonescu menesztette Alexianut, a polgári közigazgatást katonaira cserélte, és annak élére Gheorghe Potopeanu tábornokot nevezte ki. Ez az időszak azonban nagyon rövidnek bizonyult, mert a szovjet csapatok közeledése miatt 1944. március 15-én az államvezető elrendelte a román közigazgatás visszavonását a Dnyesztertől nyugatra.

Solonari alapvetően két fontos kérdéskört dolgoz fel: a transznisztriai román megszállás céljainak és eszközeinek ellentmondásos jellegét, valamint a helyi társadalom viszonyulását a megszálló hatalomhoz. Ami az elsőt illeti: több alkalommal is kiemeli a román megszállás egymással szemben álló céljait. A megszállók ugyanis – Ion Antonescu államvezetővel az élen – egyrészt fennhangon hirdették, hogy „civilizációs küldetésük” van az „elmaradott” Keleten, ezért egyfajta mintatartományra kell változtatniuk Transznisztriát, másrészt pedig (és a háború elhúzóásával egyre inkább ez vált jellemzővé) a tartomány módszeres, teljes gazdasági kifosztására törekedtek. A már említett második kérdéskörben Solonari az együttműködés, az alkalmazkodás és az ellenállás különféle formáit vizsgálja. Kiinduló tétele a helyi társadalom háború előtti és alatti életének folytonossága, ami azt jelenti, hogy a megszállásra adott, egymástól eltérő lakossági válaszokat a korábbi szovjet uralom idején szerzett tapasztalatok határozták meg. Számos egyéni sorsot ábrázol, és cáfolja a korábbi szovjet történetírás sablonos álláspontját, amely csak fekete-fehér színben ábrázolta ezt a korszakot: csak kegyetlen megszállókat és az egész népet képviselő hős partizánokat ismert.

Anélkül, hogy minden fejezetet külön-külön ismertetnénk, emeljünk ki néhány fontosabbnak vélt részletet a könyvből! A szerző plasztikus képet nyújt a transznisztriai román közigazgatás szerkezetéről és működéséről, valamint az egész rendszert behálózó nepotizmusról, korrupcióról. A Romániából érkezett tisztviselők sok esetben rokoni kapcsolataiknak köszönhették kinevezésüket, a helybeliekhez

képest háromszoros fizetést kaptak, és jövedelmüket sokan közülük illegális úton gyarapították. Általánosan elterjedt tevékenységnek számított a csempészség, a zsarolás, a közjavak elsikkasztása, a megvesztegetés. A közállapotok visszaességát jellemzi, hogy egy odesszai lakos visszaemlékezése szerint a megszállás ideje alatt „kevés pénzért mindent lehetett venni a románoktól, még Richelieu névre szóló útlevelet is.” (119.). Az igazságszolgáltatási rendszert ugyanúgy átszötte a megvesztegetés, a rendőrség, a csendőrség és az alacsonyabb beosztású katonai ügyészek által végzett előzetes vizsgálatok során pedig – a korszakban és a térségben nem egyedülálló módon – bevett szokásnak számított a kínzás. E vizsgálatok azonban sok esetben elmaradtak, mivel Ion Antonescu 1941 őszén parancsba adta, hogy a partizángyanús személyeket minden további nélkül agyon kell löni.

Fontos fejezete a monográfiának a Transznisztria romanizálásának tervéről szóló rész. Ismeretes, hogy 1940–1944 között a román nemzetpolitika legfőbb célja az etnokratikus állam kiépítése volt, amely a kirekesztésen és etnikai homogenizáción alapul. Antonescu úgy vélte, hogy a társadalom minden területét meg kell „tisztítani” a kisebbségektől vagy lakosságcsere, vagy pedig egyoldalú kiutasítások révén.⁴ Transznisztriát is romanizálni szerette volna úgy, hogy a zsidókat és a romákat az Urál hegységen túlra deportálja, akárcsak az ott lakó ukránokat és oroszokat a háború végeztével, helyükbe pedig románokat telepít. Tervét azonban keresztülhúzta a rendelkezésre álló idő rövidege, a vesztes háború, illetve az, hogy Berlin megtiltotta a transznisztriai zsidók deportálását a Bugtól keletre fekvő, német megszállás alatt lévő területekre.⁵

Mivel az etnikai homogenizálás tervét nem sikerült keresztülvinnie, a bukaresti kormányzat kénytelen volt eltérni a tartomány nagyszámú nem román lakosságát. A korabeli román propaganda fasiszta olasz és náci német mintára „keletinek” és „barbárnak” titulálta őket, akiket „civilizálni” kell. Alexianu kormányzó szerint meg kell mutatni, „hogy a civilizáció, amit mi viszünk [Transznisztriába], elsősorban a tisztaságon és a renden alapul.” (173.). Az államvezető névrokona és helyettese, a külügyminiszteri funkciót is betöltő Mihai Antonescu szerint a románoknak a szigorú, de jóindulatú nevelő szerepét kell betölteniük a tudatlan és ellenszegülő helybeliekkel, azaz „a sztyeppe szláv tömegével” szemben. (Uo.) A hivatalos szövegek szerint Románia az európai civilizáció legkeletibb bástyája

⁴ Az államvezető személyéről magyarul Romsics Ignác: Ion Antonescu. In: Romsics Ignác: *Honmentők / Honvesztők*. [Budapest]: Helikon, 2021. 177–225.

⁵ Transznisztriában a román uralom alatt mintegy 220–260 ezer, köztük több tízezer Besszarábiából és Bukovinából deportált zsidó halt meg a tömeges kivégzések vagy a kegyetlen bánásmód miatt, illetve tífuszban. Deletant, Dennis: *The Holocaust in Romania*. In: Trașcă, Ottmar – Deletant, Dennis (eds.): *Al III-lea Reich și Holocaustul din România. 1940–1944. Documentele din arhivele germane*. București: Editura Institutului Național pentru Studiul Holocaustului din România „Elie Wiesel”, 2007. 30–32.

volt, és Németországgal együtt védte Európát a zsidók ellen, akiknek ázsiai szellemét a szovjet kommunizmus jelképezte.

Az Odesszába bevonuló románokat ugyanakkor elkápráztatta a mintegy 350 ezer lakosú város európai jellege, valamint a szovjet uralom éveit alatti hanyatlásnak indult, de azért még mindig gazdag és magas színvonalú kulturális élete. Európaiságukat bizonyítandó, a megszállók nagyvonalúan támogatták ezt a kultúrát, és felkarolták a város oroszul beszélő értelmiségi rétegét, a művészeket, tudósokat, tanárokat, tanítókat, mérnököket, orvosokat. Szembetűnő, hogy ugyanakkor az ukránokat mélyen lenézték, megvetették kultúrájukat, amelyet a parasztsággal és a szegénységgel asszociáltak. Szinte minden ukrán lakosban irredentát láttak, akik saját nemzeti államot akarnak létrehozni. A szeparatizmussal gyanúsított ukránokat meghurcolták, letartóztatták, agyonlőtték, vagy pedig kitoloncolták őket a németek által megszállt övezetbe.

Visszatérve Odesszára, a város nemcsak kulturális, hanem gazdasági szempontból is kivételnek számított abban a tekintetben, hogy bőséges volt az áruellátás. Ez elsősorban a román hatóságok piacbarát politikájával magyarázható, azzal, hogy szabad utat engedtek a vállalkozásoknak, és nem szabályozták szigorúan az árakat. Ehhez hozzájárult az Odesszából deportált zsidók javainak eltulajdonítása, a Romániából való csempészet, valamint az, hogy a Transznisztriában kivételezett helyzetű németek szabadon szállíthatták mezőgazdasági terményeiket a környező falvakból Odesszába. Mivel azonban az „odesszai csoda” csak egy szűk, kivételezett rétegnek kedvezett, de a város lakosságának többségét alkotó munkások és kistisztviselők nehéz helyzetén nem segített, Solonari e „csodát” a világháborút is túlélő mítosznak nevezi.

A román uralom alatt Transznisztriában megélnékvált a hitélet, és az ateista kommunizmus éveit után valóságos vallási, pontosabban ortodox reneszánsz következett be. A szerző megállapítja, hogy ebből a szempontból itt jobb volt a helyzet, mint a Szovjetunió többi megszállt területén, mivel a németek csak megtúrták, de nem támogatták aktívan a vallási életet, mint a román hatóságok Transznisztriában. A Romániából küldött ortodox papok misszionárius munkáját beárnyékolta ugyanakkor, hogy vallási téren kifejtett tevékenységüket gyakran napi politikai célokra vagy a román nyelv terjesztésére használták fel, mások pedig különféle kihágásokat vagy bűncselekményeket követtek el. A lakosság többsége az első két évben lelkesen támogatta a vallásosság reneszánszát. Ezt követően azonban már egyre közelebbi perspektívának tűnt a Vörös Hadsereg és ezzel együtt a szovjethatalom visszatérése, ezért a helyiek a későbbi retorzióktól való félelmükben a vallásosságukat ismét csak saját otthonaikban élték meg.

1943 őszén a transznisztriai román uralom egésze számára is vízvonalstónak bizonyult. Solonari többször is kihangsúlyozza, hogy a bevonuló német és román csapatokat a helyben maradt lakosok – köztük az ukránok és az oroszok is – lelkesedéssel fogadták 1941 nyarán. Örültek, hogy megszabadultak a szovjet uralomtól,

és részt vettek a hátrahagyott diverzánsok, a volt kommunista vezetők hollétének felderítésében. Szovjet levéltári források is alátámasztják, hogy ezekben a hetekben valóságos kommunistaellenes hisztéria alakult ki. A harctéren bekövetkezett első szovjet győzelmek nem változtattak a helyiek magatartásán, és még a sztálingrádi csata végkimenetele is inkább pánikot okozott, semmint örömet szerzett. 1943 nyarán és őszén azonban radikális hangulatváltás következett be a lakosság soraiban, és az addig jelentéktelen partizántevékenység is megélenkült. A Vörös Hadsereg térnyerése mellett mindenek legfőbb oka az volt, hogy a román megszállás egyre elviselhetlenebb terheket rótt a lakosságra, amely emiatt rohamosan elszegényedett. Így például szinte minden mezőgazdasági terméket Romániába szállítottak, alig hagyva valamit a helyi termelőknek. Csak 1942–1943-ban, kilenc hónap alatt 53 ezer vagon gabonát vittek el Transznisztriából, ami nélkül Ion Antonescu szerint Romániában „rettentő válság” lett volna. (204.) Emellett hadiszákmány címen tonnaszámra küldték haza a legkülönfélébb tárgyakat és felszereléseket, a bútoroktól a varrógépeken át egészen a traktorokig. Hírhedtté váltak a „feleslegesnek” nyilvánított odesszai villamosok, amelyek megkaparintásáért valóságos verseny indult meg a romániai városok között. A legsúlyosabb intézkedés, amely végképp elidegenítette a lakosságot a megszállóktól, az 1943 őszén elkezdett ún. 1111-es hadművelet volt, amelynek keretében a transznisztriai gyárakat és azok műhelyeit szerelték le, majd vitték Romániába. Mivel ennek dokumentációját Mihai Antonescu utasítására a román hatóságok megsemmisítették, az így okozott óriási kárt csak felbecsülni lehet. Solonari szavaival élve: ezzel véget ért a megszállókkal való „idill”, mivel a románok két év alatt sikeresen verték ki a helyi keresztény lakosok fejéből a megígért renddel, civilizációval és kultúrával kapcsolatos illúziókat. (260.) A románokat ezután már csak a kivételezett helyzetű odesszai értelmiségiek támogatták rendületlenül.

Végezetül néhány apró megjegyzés a könyvhöz. A hadba lépés előzményei kapcsán a szerző azt írja, hogy a Németországgal való szövetséget a II. Károly király által kinevezett utolsó kormányfő, Ion Gigurtu, majd pedig Ion Antonescu államvezető választotta, mivel a román vezetés ebben látta az egyedüli védelmet a Szovjetunió folyamatos fenyegetéseivel szemben. (30.) Ez a megállapítás pontosításra szorul, mivel II. Károly Gheorghe Tătărescu miniszterelnökkel már korábban, 1940. május végén, a Wehrmacht nyugati offenzívájának idején döntött a semlegesség feladásáról és a németbarát külpolitikai fordulatról.⁶ Továbbmenve, mint már említettük, Solonari szerint Románia keleti területgyarapodásának lehetőségét általánosságban először Hitler vetette fel, hogy ezáltal biztosítsa Románia széles körű

⁶ Vö. Haynes, Rebecca: *Politica României față de Germania între 1936 și 1940*. Iași: Polirom, 2003. 137–138.

együttműködését a hamarosan elindítandó szovjetellenes háborúban. (39.) Ezzel az állítással nem értünk egyet két okból sem. Antonescut egyrészt nem kellett motíválni a szovjetellenes háborúban való részvételre, hiszen már a Hitlerrel való első találkozásán, 1940. november 22-én kinyilvánította: akár fegyverrel is harcolna a tengelyhatalmak oldalán „a civilizáció győzelméért”. Nem sokkal később pedig, 1941. január 14-én ismét közölte Hitlerrel, konkrét célzást téve „Oroszországra”, hogy országa kész hadereje segítségével támogatni a tengelyhatalmakat.⁷ Másrészt, ha Hitler valóban csaleteknek szánta Transznisztriát, akkor ezt inkább azért tette, hogy – Raoul Bossy berlini román követ szavaival – a románokat Kelet felé „tolják”, és így Észak-Erdélyt, valamint a Románia által szintén megszerezni kívánt Nyugat-Bánságot Antonescuék „elfelejtsék”.⁸ Észak-Erdélynek a korabeli román politikai gondolkodásban betöltött központi szerepét Solonari is hangsúlyozza, megállapítva, hogy „Erdély képezte az első számú prioritást.” (40.) Nem helytálló viszont a könyv némileg homályos fejtegetése, amely szerint az Erdélyre vonatkozó román jogokat hangsúlyozó igen éles korabeli hivatalos retorikát az magyarázza, hogy Ion és Mihai Antonescu, továbbá a miniszterek többsége és más magas rangú tisztviselők regátiak, azaz okírályságbeliek voltak. (46–47.) Ennek ugyanis ellentmond, hogy Észak-Erdély visszaszerzésének gondolata az egész román társadalmat mélyen áthatotta, és a visszatérés szükségességét az erdélyi román politikusok – köztük Iuliu Maniu, a Nemzeti Parasztpárt vezetője – legalább ugyanolyan erőteljesen hangoztatták, mint regáti társaik.

Végezetül még egy megállapítás. A kötet összefoglalójában a szerző leszögezi: „A németektől eltérően a román hivatalosságok nem éreztek rasszista gyűlöletet a szlávok ellen, a transznisztriai parasztsággal szembeni felsőbbrendűségi érzésükből pedig hiányzott a német egyetemes látásmódra oly jellemző »biológiai« aspektus.” (319–320.) Ezt azzal egészíthetjük ki, hogy a korabeli román vezetőség legfelsőbb szintjén azonban – elsősorban Mihai Antonescu nézeteiben – jelen volt a szlávok iránti rasszista gyűlölet. Könyve elején Solonari is hosszasan idéz a miniszterelnök-helyettes egy megnyilatkozásából, amelyben többek között kijelenti, hogy „a nemzetiségek és az államok harcán túl elkezdődött már az [Oswald] Spengler által megjósolt fajok harca”. Következésképpen meg kell törni a „szláv faj” egységét, meg kell semmisíteni a „szláv világot”, csökkenteni kell a „szláv faj

⁷ „Harminc, jól felszerelt és jól harcoló katonából álló hadosztályt képes a közös ügyért rendelkezésre bocsátani” – közölte. L. Ránki György (vál.): *Hitler hatvannyolc tárgyalása, 1939–1944. Hitler Adolf tárgyalásai kelet-európai államférfiakkal*. 1. köt. Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1983. 15. sz. irat., 239.; Arimia, Vasile et al. (ed.): *Antonescu–Hitler. Corespondență și înținiri inedite (1940–1944)*. Vol. 1. București: Cozia Ed.–Co., 1991., 9. sz. dokumentum, 72.

⁸ Bossy, Raoul: *Jurnal (2 noiembrie 1940 – 9 iulie 1969)*. București: Editura Enciclopedică, 2001. 52. A követ véleménye egyébként az volt, hogy a magyarok eszelték ki a tervet, és állítólag azt is szorgalmazták, hogy az erdélyi románságot telepítsék át az újonnan megszerzett területekre. E feltételezését tudomásunk szerint nem támasztják alá levéltári dokumentumok.

erejét és biológiai potenciálját, ezt a primitív méreggel teli biológiai potenciált.” (48.) Az már más kérdés, hogy mennyire volt mindez őszinte, mély meggyőződése Mihai Antonescunak, esetleg inkább csak a rá jellemző mértéktelen opportunizmussal pózolt a külvilág előtt.

Mindent összevetve, Vladimir Solonari monográfiája hiánypótló, színvonalas mű, és jó lenne, ha az angol és román kiadás után magyarul is megjelenhetne.